

LOROÑO (SANTIAGO)

Por Evaristo Domínguez e Xosé Mª Lema

Santiago de Loroño formaba parte, no Antigo Réxime, da xurisdición señorial de Xallas, a non ser o couto de Romelle, que tiña xurisdición propia coma o das Edreiras en Santo Adrián.

A súa extensión anda polos 6 km². Intégrana os lugares de Arcar, Baizana, Bouzarroma, Forcadenla, Loroño, Romelle e A Vicenta.

Mapas da parroquia de Santiago de Loroño. Fonte: A) PXOM de Zas; B) <http://www.ign.es/iberpix2/visor/>

Pola súa forma pode dicirse que nos lembra a unha forma triangular invertida co vértice principal un pouco descentrado cara o SE.

Os seus lindes, que na súa maior parte aproveitan pequenos cursos de auga, son: polo N, a parroquia de San Pedro de Vilar; polo S, Santa Sía de Roma e San Martiño de Meanos; polo E e SE, Santo Adrián de Castro e, polo O, San Miguel de Treos (do concello de Vimianzo).

Baizana, desde o leste, un bo exemplo das formas achanzadas que conforman a maior parte das terras da parroquia de Loroño (foto EDR)

Relevo

É unha parroquia eminentemente chá xa que a maior parte do seu territorio está formado por chairas que roldan os 220 m de altitude (216 m moi preto da igrexa parroquial). Estamos xa dentro do espazo que conforma o curso medio do río de Zas e que unha parte dos seus terreos están ocupados por materiais sedimentarios achegados polo propio río, que aquí xa leva un curso moi tranquilo, se ben hai que dicir que non toca a parroquia.

Aquí as terras altas prolongación da penechira do Xallas non teñen presenza a non ser un pequeno outeiro no seu borde sur que supón a derradeira manifestación das terras máis elevadas da parte meridional do concello, que formarían parte case todas elas da meseta do Xallas.

Fronte a esta tónica xeral de espazos aplanados hai dúas pequenas elevacións situadas unha no SSE, o Monte do Peón (356 m), ó S da aldea de Romelle, que se asenta na súa aba N, e separado do Brondo (457 m, nos lindes entre Santa Sía e San Martiño) polo encaixado val que escavou o pequeno regato de Vilar de Lamas. Neste caso os desniveis son considerables toda vez que desde o seu curuto ata o río, en 340 m, hai un descenso doutros 100; estas acusadas pendentes veñen motivadas porque o río aproveitou a existencia dunha posible falla, para encaixarse. A outra tachola sería A Pena (272 m) que é un outeiro illado situado na parte central do seu linde N e ó leste do arranque dunha pequena aliñación montañosa que se continúa cara o N entre as parroquias de Vilar e Lamas.

A modo de resumo pódese dicir que hai un moi claro predominio das terras chás, nas que é fácil que se dean brañas e herbais con abundante auga por falta de escorrentía, con alturas un pouco superiores na parte central dos seus extremos N e S.

Núcleo de Romelle, na aba norte do monte do Peón, maior elevación da parroquia con 356 m [foto EDR]

Hidrografía

Ningún curso de auga digno de mención cruza as terras da parroquia. Con todo, a auga non deixa de ter a súa importancia, posto que o linde S con parte de San Martiño, todo o treito con Santa Sía e un pequeno tramo coa de Treos está conformado polo pequeno regato de Vilar de Lamas procedente desta aldea e que pasa a rentes da das Edreiras.

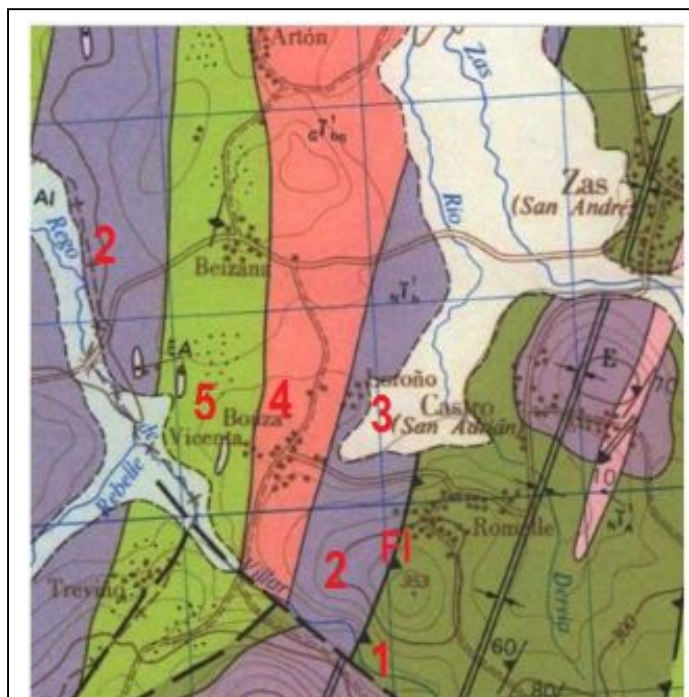
O ínfimo regato de Carnio e o da Fonte do Lobo xúntanse para formar o rego de Semperes que ó xuntarse co de Vilar de Lamas formarán o río Torrente -nalgúns mapas ó río de Vilar de Lamas xa lle chaman o Torrente, polos fortes desniveis que ten que sortear- que lle servirá de linde do que queda da parte occidental da parroquia.

O linde oriental coa parroquia de Santo Adrián coincide na súa maior parte co pequeno regato de Berbia. No interior da parroquia non conta con ningún curso de auga, a non ser un minúsculo reguiño de menos dun quilómetro de lonxitude, que nace nas Regas e pasa preto da igrexa parroquial.

O río de Vilar de Lamas (Torrente, segundo algúns mapas), unha das principais correntes de auga que bordea á parroquia [foto EDR]

Xeoloxía

Composición xeolóxica da parroquia
(http://info.igme.es/cartografiadigital/datos/magna50/jpgs/d0_G50/Editado_MAGNA50_68.jpg)

A pesar de que o relevo é bastante uniforme dentro do predomínio das formas achanzadas, polo que se refire á súa composición xeolóxica é bastante máis complexa.

Os materiais xeolóxicos que conforman as terras da parroquia distribúense en bandas lonxitudinais orientadas de N a S como vestixios da oroxenia herciniana que predominan nestas terras da parte noroccidental da península.

Así, o Monte do Peón e toda a parte SE da parroquia está constituído na súa maior parte por gneises félsicos con retroecloxis intercaladas(1). Coincidirían coa parte máis elevada do mesmo.

Vén, logo, outra banda lonxitudinal formada por ortogneis biotítico (2). Separada da anterior por unha fronte de cabalgamento suposto dunha falla inversa (FI) e con buzamento da xistosidade da fase 1 hercínica cara ó E. A parte NE desta banda está cuberta de materiais sedimentarios (3) achegados polo río de Zas e o pequeno regato de

Berbia. Esta mesma composición litolóxica de ortogneis volve a repetirse na parte NO da parroquia.

No medio de ambas as dúas aséntanse outras dúas bandas das cales a máis oriental estaría formada por ortogneis biotítico con seixos azulados (4); a máis occidental destas dúas formaríana xistos e paragneises con algunhas paranfibolitas intercaladas (5).

Os gneises e os ortogneises terían unha composición similar á dos granitos, pero, a diferenza destes, a súa textura está orientada en bandas por efecto do metamorfismo. Tamén pode ser interesante saber que os ortogneis se formaron por metamorfización de rochas ígneas ou plutónicas; se o fixesen -que non é o noso caso- sobre rochas sedimentarias serían paragneises. As rochas sedimentarias tamén poderían ser a orixe dos xistos e paranfibolitas

Carballos preto da igrexa parroquial [foto EDR]

Demografía

No tocante á súa evolución demográfica, temos abundantes datos, pois sabemos que tiña 17 veciños en 1598 e 1607, 32 en 1708, 23 (1723), 60 (1741), 41 (1753), 36 (1768), 41 veciños e 208 hab. (1826), 34 vc. e 194 hab. (1836), 38 vc. e 248 hab. (1845), 277 hab. (1887), 64 vc. e 338 hab. (1928).

No tocante a cada unha das décadas do séc. XX, a evolución da poboación de cada unha das aldeas que a compoñen e do total parroquial foi a seguinte:

	1900	1910	1920	1930	1940	1950	1960	1970	1981	1991	1996	2000
Arcar			10	12	10	13	16	14	12	8	8	7
Baizana	74	80	82	74	98	94	100	129	123	97	89	81
Bouzarroma				23	22	21	21	18	13	10	10	8
Forcadenla	94		36	17	25	38	46	49	45	33	32	22
Loroño				10	15	14	10	10	9	2	7	8
Romelle	141	150	151	162	184	191	202	194	137	104	111	106
Vicenta (A)				21	33	21	27	32	33	24	29	30
Outros		108	51	28								
LOROÑO	319	338	407	347	450	392	422	446	372	278	286	262
Porcentaxes %	100	105,9	127,6	108,8	141,1	122,9	132,3	139,8	116,6	87,15	89,65	82,13

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e porcentaxes ó longo do século XX. Ano 1900 = Índice 100%

Á vista do cadro anterior poden deducirse algunhas conclusións simples, pero preocupantes:

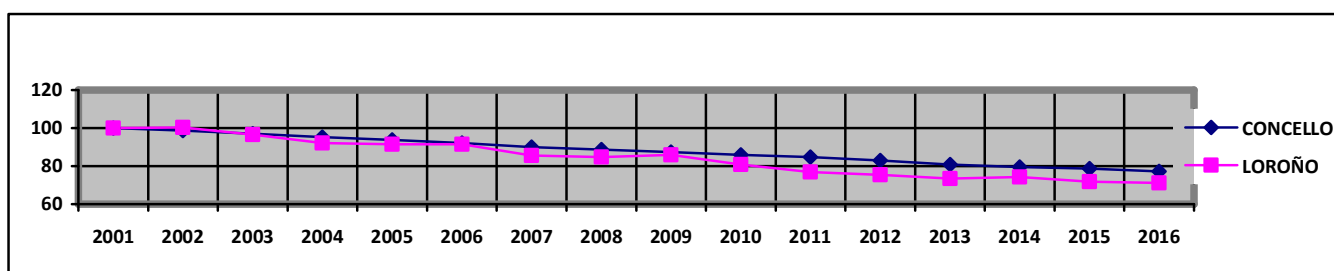
- Que a aldea de Romelle foi a que tivo máis habitantes ó longo de todo o século, superando neses cen anos, o cento de persoas. Só a aldea de Baizana igualou ou superou esa cifra durante tres décadas.
- Que ata 1970 a poboación se mantivo cunha porcentaxe superior ó 100% (que se correspondería coa que tiña en 1900).
- Que a partir desa data se inicia un período de forte baixada da masa demográfica (aínda que en 1981 a porcentaxe era superior ó 100%).
- Que por primeira vez, en 1991, hai menos habitantes que a comezos de século XX.
- Que a pesar do pequeno repunte que experimentou en 1996, a tendencia á perda de número de habitantes será progresiva e constante desde esa data ata a actualidade, como pode verse no cadro seguinte:

	2001	2002	2003	2004	2005	2006	2007	2008	2009	2010	2011	2012	2013	2014	2015	2016
Arcar	7	5	5	5	5	5	4	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Baizana	83	85	79	77	82	80	72	74	73	71	66	62	61	57	53	55
Bouzarroma	8	8	8	8	8	8	8	8	8	8	7	7	7	7	6	6
Forcadenla	21	20	20	19	17	15	14	13	15	16	13	13	13	12	12	11
Loroño	7	7	6	4	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2	2
Romelle	101	103	100	94	90	93	89	88	90	80	79	79	78	83	83	81
Vicenta (A)	29	29	29	29	30	31	30	30	30	28	28	28	25	27	26	25
LOROÑO	256	257	247	236	234	234	219	217	220	207	197	193	188	190	184	182
Porcentaxes %	100	100	96,5	92,2	91,4	91,4	85,5	84,8	85,9	80,9	76,9	75,4	73,4	74,2	71,9	71,1
• (1)	80,2	80,5	77,4	74,0	73,3	73,3	68,6	68,0	69,0	64,9	61,7	60,5	58,9	59,6	57,7	57,0

Evolución da poboación da parroquia, as súas aldeas e porcentaxes no que vai do século XXI. Ano 2001 = Índice 100%. * (1) A mesma porcentaxe se a comparación se fai coa poboación de 1900.

No que vai do século XXI mantense a clara tendencia á redución do número de habitantes e, así, se a comparación se fai co ano 2001, a perda é de case un 29% -case a terceira parte en tan só 16 anos-. Se nos remontamos a comezos do século XX a poboación actual non supón máis do 57% da que tiña hai 116 anos. Pero se nos fixamos nos anos 1940 ou 1970, os habitantes actuais non acadan máis dun 40,44% e 40,81%, respectivamente, o que supón bastante menos da metade, en ambos os dous casos.

En xeral, a evolución demográfica no presente século foi moi similar á do conxunto municipal, se ben a perda case sempre foi algo superior á do total do concello.

Evolución do poboamento da parroquia e de todo o concello desde o 2001, en porcentaxes

Orixe dos nomes dos lugares de Loroño*

Loroño é unha verdadeira rareza toponímica, pois non hai outro lugar con este nome nin en Galicia nin en todo o Estado español. O máis semellante é un Leroño (Santa María) no concello de Rois e un Loroños en Biscaia, no partido xudicial de Bilbao. Tamén nos vén á memoria, pola semellanza, a cidade de Logroño, capital de La Rioja, que conta cunha orixe moi distinta¹.

Santa María de Leroño (Rois) aparece documentado nos documentos do Tombo de Toxos Outos nos séculos XII e XIII como *Nederonio*, *Neeronio* e *Nederonii* ('Sancte Marie de Nederonio', en 1128). As orixes de Leroño e Loroño poden estar emparentadas. O primeiro procedería dun elemento NEDER- para o que só hai hipóteses: a máis probable é a indoeuropea NED-, que leva asociados os significados de 'enlazar, atar', e a que dá no latín NODUS 'nó'.

En cambio, **Loroño**, o máis probable é que o seu étimo estea emparentado co lat. NODUS 'nó', precisamente porque o núcleo inmediato á igrexa é o de **Forcadenla**, topónimo viario que dá idea dunha antiga bifurcación de camiños ou de regatos. As alteracións das dentais iniciais N > L ou ó revés (L > N) non son raras na toponimia (Nepotiani > Lebozán, por exemplo); este cambio debeuse producir antes do séc. XIV.

Outra hipótese, a de J.J. Moralejo, é que proceda dun antropónimo, **Loroni*, non documentado, probablemente prerromano.

En documentos do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) xa aparece documentado Santiago de Loroño desde 1544. Na súa visita do ano 1607, o cardeal J. Del Hoyo escribe 'Santiago de Noroño'; pode ser que

¹ **Logroño** procedería dunha latinización tardía do topónimo *Gronio* co latín *lo/lillo* [<https://es.wikipedia.org/wiki/Logro%C3%B1o>; última consulta 29-4-2017].

se trate dun dos habituais equívocos do eclesiástico ou tamén que aínda houberse vacilación entre o N- e o L- iniciais.

Loroño lévano como **primeiro** ou **segundo apelido** 86 galegos/as, que non viven na zona, senón en Vilagarcía de Arousa (42), Vigo (36) e na Coruña (6)
(<https://ilg.usc.es/cag/Controlador?busca=LORO%C3%91>)

Nunha visita eclesiástica do ano 1769 indícase que “Compónese esta fr^a. de tres lugares, y ai en ellos tr^a. [treinta] vecinos o fuegos” (LEMA SUÁREZ; 1993-III: 531). Isto quere dicir que dos sete que hoxe ten, catro aínda se formarían a partir desta data. Que lugares eran os que existían e cales os que se formaron despois?

¡Error! No se le ha dado un nombre al marcador. Arcar procede de **(villa) Arcarii*, antropónimo medieval latino documentado (significaría ‘vila ou granxa dun tal Arcarius’). Tamén podería ser un derivado en de *arca* (un dos nomes dun dolmen).

Baizana ten unha orixe descoñecida. Podería tratarse dun hidrónimo prerromano con dobre referencia ó elemento auga. Pola terminación *-ana* pode tratarse dun cultismo. No séc. XVI aparece documentado como *Beizana* e *Baisana*. No 1630, nun documento do Arquivo da Catedral de Santiago (ACS) figura un tal Alonso Rodríguez de Beizana, “mercader, vecino de Santiago”, que lle fai un pagamento a un veciño da vila castelá de Medina de Rioseco.

Bouzarroma é un nome de lugar que consta de dous elementos: o primeiro, *bouza*, é unha palabra galega antiquísima que significa 'terreo inculto deixado a monte' e que posiblemente proceda dunha palabra celta: **baudea*. O segundo elemento, *roma*, é o máis complicado: posiblemente sexa un xermanismo que significaba 'habitáculo, construción' (compárese co inglés *room*). É pouco probable que teña algo que ver coa proximidade da parroquia de Santa Sía de Roma, pois este último elemento non é de orixe toponímica (como xa dixemos cando falamos desta parroquia). Queda outra posibilidade, aínda: que como existe o apelido *Romo* (non na comarca, desde logo), puidese ser unha ‘Bouza de Romo’ > Bouzarroma.

Forcadenla pode ser un topónimo viario, que pode dar idea dunha antiga bifurcación de camiños ou de regatos; é unha alteración de *forcadela*, e esta un diminutivo de *forcada*, que ven do lat. *forcata* 'bifurcada'.

Romelle podería proceder de **(villa) Romilii* ou de *Romelius*, antropónimo latino (‘vila ou granxa de Romelius’). Tamén podería proceder de **(villa) Rumildi*, de *Rumildus*, antropónimo latinizado de orixe xermánica (‘vila ou granxa de Rumildus’). Segundo Cabeza Quiles, aínda podería ter unha terceira orixe: **rivo Melii*, do nome persoal Melius.

A Vicenta, seguramente procede dalgunha propiedade dunha muller chamada Vicenta (ou da muller dun home chamado Vicente). Tamén pode ser un simple adxectivo para identificar unha propiedade: ‘a [leira] de Vicente’ > A Vicenta.

*Agradecementos especiais a Fernando Cabeza Quiles, Luz Méndez e Gonzalo Navaza pola súa axuda neste apartado.

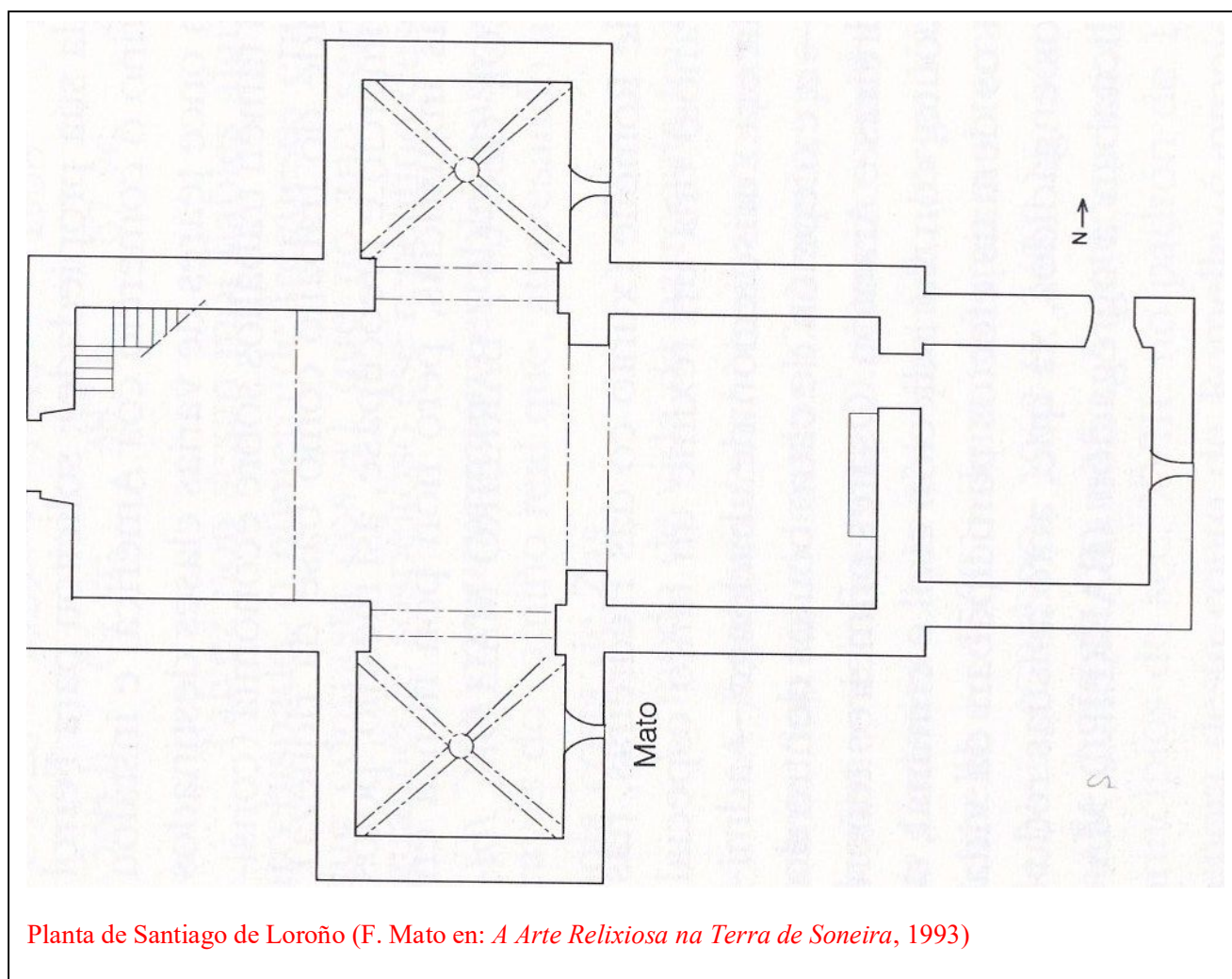
Lugar de Bouzarroma (Loroño) [foto EDR]

Igrexa de Santiago de Loroño [foto EDR]

A igrexa parroquial de Santiago de Loroño

Presenta unha planta de cruz latina, formada por unha capela maior cuadrangular (4,50 m de lado) e unha nave rectangular (8 m x 4,5 m). No primeiro tramo de cada unha das paredes laterais da nave abríronse senllas capelas laterais cuadrangulares (3,5 m de lado). Acaroadas ó muro leste da capela maior ergueuse unha sancristía, tamén cuadrangular (3,5 m de lado).

Planta de Santiago de Loroño (F. Mato en: *A Arte Relixiosa na Terra de Soneira*, 1993)

A fachada e o tramo final da nave son de cantería; o resto dos muros aparecen recibados exteriormente. A fachada, moi simple, presenta o clásico esquema pentagonal. No eixe vertical que pasa polo seu centro superpóñense a porta principal –alintelada–, un nicho rectangular acubillando unha imaxe pétrea feminina (a Virxe, seguramente), unha pequena fiestra e unha espadana. No muro exterior da capela sur hai un relevo de pedra representando ó patrón Santiago, como cabaleiro, coa figura dun mouro tombado baixo as patas

dianteiros do cabalo (aventuramos que foi obra de Domingos Martines, canteiro da parte de Pazos pertencente á parroquia de Tines, autor da escultura do Santiago cabaleiro de pedra da fachada de Santiago de Traba-Laxe, no primeiro terzo do séc. XVIII; as figuras do Apóstolo e do mouro asoballado seméllanse moito).

No interior, un grande arco triunfal de medio punto volteado sobre pilastras lisas dá acceso ó presbiterio, onde se atopa o retablo maior. Outras arcadas de medio punto permiten o paso ás capelas laterais da nave; a que se abre no muro norte (dedicada á Virxe) está cuberta por unha sinxela bóveda de pseudocrucaría nervada, cunha única clave central decorada cunha cruz inscrita. A cubrición da capela sur (dedicada ás Ánimas) é semellante: unha bóveda de falsa crucaría cunha soa nave central, na que se aprecia unha cruz en altorrelevo. No corpo da bóveda apreciábanse, polo menos contra 1990, restos de pinturas, nas que aparecían os escudos nobiliarios dos Caamaño de Romelle.

Malia que, pola perda do arquivo parroquial cando a casa reitoral quedou abandonada a finais dos anos setenta do pasado século, carecemos de documentación sobre este templo, consideramos que en conxunto responde ás características arquitectónicas da segunda metade do séc. XVIII. A espadana, en cambio, xa debe ser de principios do séc. XIX. No interior realizáronse, contra 1980, desafortunadas reformas que levaron a recebar todo o interior da nave con cemento e á construción dunha tribuna de formigón armado e varanda metálica.

Relevo de Santiago cabaleiro, no muro sur da igrexa de Loroño [foto XMLS]

Retablos e imaxes da igrexa parroquial

Pola perda do arquivo parroquial carecemos de documentación sobre os retablos da igrexa de Loroño.

Con todo e iso, en base ás súas características, o **RETABLO MAIOR**, que consta, en sentido vertical, dun corpo principal dun ático, encadrámolo dentro do estilo neoclásico de finais do séc. XVIII.

O corpo principal arrinca directamente sobre a mesa do altar de pedra e consta de tres paneis separados por altas columnas de orde composta, percorridas nos seus fustes por restras vexetais. O panel central é de maior anchura por prestar acubillo a un expositor flanqueado por dúas volutas. As imaxes que ocupan os fornelos dos paneis laterais –un **Sagrado Corazón de Xesús** e unha **Virxe María**– son relativamente modernas (do séc. XX) e, polo tanto, non orixinais do retablo.

Retablo maior de Loroño (finais do séc. XVIII) [foto XMLS]

Santiago peregrino do retablo maior (séc. XVIII) [foto XMLS]

Sobre o entaboamento do corpo principal vai un ático en forma de pieita con formas avolutadas e grilandas nos extremos. No seu único panel, flanqueado por dúas estreitas columnas, ábrese un fornello que contén a imaxe do patrón, un **Santiago peregrino** (quizais orixinal; semella de estilo barroco do séc. XVIII). Coroa o conxunto un frontón triangular oculto baixo un trono circular de nubes en torno á pomba do Espírito Santo. A cada extremo, dous grandes anxos orantes coas ás despregadas (que xa non son os orixinais do retablo).

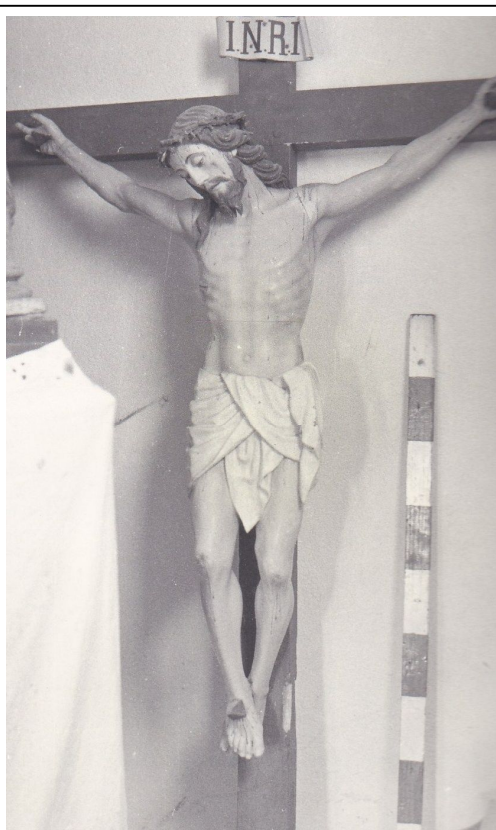
Motivos xacobeos do anterior retablo maior [foto XMLS, c. 1990]

Este retablo veu substituír outro de estilo barroco-rococó de mediados do séc. XVIII, do que soamente quedaban, a principios dos anos noventa do pasado século, dous elementos simbólicos xacobeos, a cruz de Santiago e unha vieira enmarcados por unha profusa decoración de rocalla.

Pendurado no muro do presbiterio, ó lado do retablo maior, consérvase a imaxe dun **Cristo crucificado** dun metro de altura e de boa feitura.

Xesús, crucificado con tres cravos, semella estar aínda vivo; inclina a cabeza cara ó seu lado dereito; a coroa de espiñas está tallada directamente; o tórax é moi ancho e os brazos musculosos, as mans van cerrando os dedos coma desexando asirse ós cravos. O pano de pureza é bastante amplo e suxéitase á cadeira cun nó feito no propio pano, feito que provoca a formación de dobras moi xeométricas e arestadas (un pano voante central tápalle as inguas). O conxunto da figura tende a composición helicoidal.

Carecemos de noticias documentais desta talla, pero consideramos que é unha imaxe do barroco máis antigo, quizais da primeira metade do séc. XVII, pois aínda conserva certos resaibos góticos (as pernas moi abertas, o grafismo pictórico dos cabelos e da barba, a coroa de espiñas tallada directamente, a composición helicoidal etc.).

O crucifixo do presbiterio contra 1990
[foto XMLS]

O crucifixo na actualidade
[foto XMLS]

Nas capelas laterais consérvanse **dous interesantes retablos**, realizados a mediados do séc. XVIII.

Un dos estípites ou falsas columnas do retablo do Socorro [foto XMLS]

Na capela norte sitúase o **RETABLO DA VIRXE DO SOCORRO**, de estilo barroco, dos denominados de marquetería ou de estípites, seguramente feito entre 1740 e 1750. En sentido vertical consta de banco e dous corpos; sen sentido horizontal presenta, nos dous corpos, tres paneis (os centrais máis anchos e altos cós laterais).

Chama a atención polo movemento da súa planta con entrantes e saíntes que provocan xogos de luces e sombras; tamén pola utilización de estípides (falsas columnas barrocas) como elementos de separación dos paneis, e, así mesmo, a abundante decoración de motivos vexetais e cabezas de querubíns que non deixa un oco sen encher; nos fustes dos estípites sobresaen piñas, algo pouco frecuente. Todo isto dá un impresión dunha gran teatralidade ó conxunto, acentuado por ese pano ou telón medio recollido e pendurado no panel central, a un e a outro lado do anagrama de María baixo un requintado dosel (este anagrama é continuación do AVE da parte inferior da placa do ático, a que leva na fronte o Espírito Santo, e complétase coas letras GR [*gratia*] e PL [*plena*] das pilastras do panel central inferior).

Lembremos que os retablos estaban concibidos como escenarios teatrais para axudar os sacerdotes a explicar as historias particulares dos santos das imaxes situados nos nichos dos seus paneis.

Trátase dun retablo de gran calidade, dos mellores da comarca. O seu anónimo autor, seguramente compostelán, estaba ó tanto das obras que realizaran uns anos antes en igrexas de Compostela grandes artistas como Fernando de Casas, Simón Rodríguez ou Miguel de Romai.

Retablo da capela norte, dedicado á Virxe do Socorro (séc. XVIII) [foto XMLS]

No panel central do corpo superior, represéntase en relevo a escena da **Anunciación de María**, que aparece no centro axeonllada e coas dúas mans sobre o peito; olla cara a arriba en dirección ó arcanxo san Gabriel que vai “pousando na terra” suavemente sobre un trono montado nunha nube; contemplando a escena, tres figuras máis, dúas delas anxos. Na parte superior sobresa unha placa barroca que na parte inferior leva a palabra AVE (completada co anagrama de María na placa inferior do relevo).

Nos paneis laterais deste corpo alto, en cadanseu fórnelo, outros outras dúas figuras de santos: o da esquerda corresponde a un eclesiástico ancián de difícil identificación; o da dereita é san Francisco.

Relevo da Anunciación do retablo norte
[foto XMLS]

Anagrama de ‘María’ baixo o dosel, sobre unha
placa propia do barroco compostelán, e disposición
escenográfica do pano [foto XMLS]

Santo sen identificar do retablo
norte [foto XMLS]

San Francisco, sen a cruz que
tiña nas mans (retablo norte)
[foto XMLS]

No corpo baixo ou principal do retablo, ocupa o nicho central unha imaxe da **Virxe do Socorro**, de tamaño un tanto reducido para o espazo que ocupa. Aparece a Virxe co neno Xesús no brazo esquerdo, mentres que co dereito ergue ameazadora un pau que dirixido cara a un demo monstruoso que no seu tempo estivo representado ós seus pés.

Segundo unha lenda medieval, recollida nunha das Cantigas do rei Afonso X o Sabio -escritas en galego, como é sabido-, Satanás pretendía levar con el para o inferno un neno que unha muller desesperada, desexosa de quedar encinta, imprudentemente lle ofrecera. Ese filliño reclamado polo demo é o que permanece de pé a carón da Virxe, no seu lado esquerdo; o neno Xesús vólvese cara a el coma querendo amparalo. Como xa dixemos, do outro lado falta o demo, cara ó que se dirixiría o pau ameazante da Virxe.

Trátase dunha imaxe barroca da primeira metade do séc. XVIII (polo tanto, anterior ó retablo), de autor anónimo; a Virxe aparece vestida con túnica e manto de pregaduras moi metálicas, de gran plasticidade.

A imaxe foi restaurada e repintada –coma todo o retablo- hai uns anos. Unha anécdota: o restaurador, quizais por descoñecer a lenda e, polo tanto, a iconografía desta advocación da Virxe-, cambiou a disposición do pau da man dereita da Virxe, que antes (polo menos contra 1990) estaba coa parte máis longa cara a atrás da súa cabeza en disposición de golpear a figura monstruosa do demo que tiña ós seus pés intentando levar o neno, e agora aparece con esta parte cara a adiante; en vez dun simple pau, debeu pensar que era un chuzo ou, mesmo, unha “banderilla” para cravarlla a un touro de lida.

A Virxe do Socorro, que por volta de 1990 agarraba o pau como era debido [X.M. Lema (1993): *A Arte Relixiosa na Terra de Soneira*, t. II, p. 397]

A Virxe do Socorro na actualidade (2017), agarrando o pau coma un chuzo, despois da restauración de hai uns anos [foto EDR]

Relevo de san Xoán Bautista, do retablo
da Virxe do Socorro [foto EDR]

Nas fornecelas laterais deste retablo hai outros dous relevos (duns 60 cm de altura), case de vulto redondo, de boa calidade. O situado á esquerda do espectador representa a **san Xoán Bautista**, home de faccións enxoitas enmarcadas por cabelos crechos despiciados e pouco coidados, e por unha barba tesa; parcialmente cuberto cunha pelica de ovella. Aparece representado dun xeito pouco frecuente: está medio sentado sobre unha morea de pedras, o que lle permite ter o año (o Agnus Dei, representación de Cristo) á altura dos xeonllos, sobre unha árbore descarnada de escasa altura. Na man dereita leva un bordón cruciforme con estandarte (no que se le a inscrición ECCE AGNUS DEI ‘velaqui o Año de Deus’). É lóxico que o anunciador de Cristo apareza nun retablo dedicado á Virxe.

Trátase dunha imaxe de estilo barroco, seguramente anterior á construción do retablo; quizais foi esculpida a finais do séc. XVII ou a principios do XVIII.

Relevo de san Xosé do retablo
da Virxe do Socorro [foto EDR]

No nicho ou fornello da dereita o representado é **san Xosé**, home de mediana idade, de barba recortada e rostro enmarcado cunha cabeleira non moi longa. O santo semella ir camiñando sobre unhas pedras cruzando a perna dereita sobre a esquerda e sostén no seu brazo esquerdo un neno Xesús vestido, e entre os dous agarran a bóla do mundo, ó tempo que o neno ergue a man dereita por detrás para colocarlle ó santo patriarca un nimbo ou coroa de nubes. A figura, que por ser o esposo de María é lóxico que apareza nun retablo dedicado a ela, é claramente de estilo barroco, e, coma no caso anterior, seguramente foi esculpida con anterioridade ó propio retablo (quizais a fins do séc. XVII ou a principios do XVIII).

Este anónimo mestre de Loroño –quizais un dos que daquela tiñan obradoiro aberto en Compostela- mostra grande orixinalidade nas súas obras, pois crea tipos iconográficos verdadeiramente inéditos para o Bautista e san Xosé, sentados nunhas pedras

Un dos artísticos camafeos
enmarcados en *rocallas*
rococó do retablo [foto XMLS]

Na capela sur sitúase o **RETABLO DAS ÁNIMAS**, tamén é estilo barroco, pero xa da súa fase final, a rococó. Seguramente foi realizado a mediados do séc. XVIII, algúns anos despois do anterior (seguimos lamentando a imperdoable perda do arquivo parroquial, o que nos impide saber quen foi o seu autor, sen dúbida, un importante retablista e escultor de Santiago).

Aséntase sobre unha mesa de altar e consta de banco, un único corpo e un ático. En sentido horizontal divídese todo el en tres paneis; os centrais máis anchos cós laterais.

Os tres paneis do corpo están separados por pilastras que imitan a forma dos estípites, cos seus fustes profusamente decorados con cintas e formas vexetais. O panel central remata nun arco polimixtilíneo que se introduce no ático, rompendo co espazo. Os paneis laterais tamén rematan os nichos das súas figuras en arcos polimixtilíneos.

O ático presenta unha aparente división en tres paneis separados por estípites. O central está ocupado por un relevo da Madalena enmarcado nunha orla arrocallada. As laterais presentan formas de rocalla enmarcando grandes camafeos.

Retablo das Ánimas (lateral sur) de Loroño [foto XMLS]

Toda esta decoración responde á moda artística do momento; malia as malas comunicacións da época, a igrexa de Loroño non estaba desfasada. A utilización dos arcos polimixtilíneos lembran os da porta de Belén (a da burriña) do mosteiro compostelán de San Paio de Antealtares. A traza e algúns motivos decorativos lémbra-nos uns retablos laterais da igrexa da Compañía de Santiago (actualmente da Universidade), de Simón Rodríguez e Manuel de Leis, de entre 1740 e 1750.

En suma, coma o anterior, un bo motivo para visitar a igrexa de Santiago de Loroño.

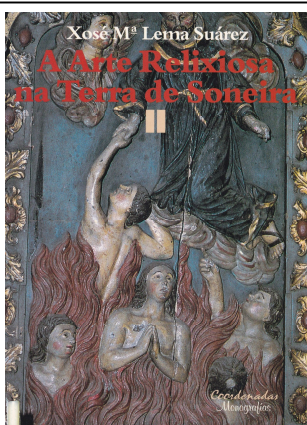

O relevo da Madalena (retablo das Ánimas) [foto XMLS]

O relevo de santa María Madalena sitúase no panel central do ático. Vai enmarcado por unha artística rocalla rococó e presenta de medio corpo unha muller moza e fermosa, cunha túnica abrochada nun dos seus ombreiros, que leva na man esquerda unha caveira e na outra un obxecto de difícil identificación (quizais un vaso de perfumes). A presenza da Madalena neste retablo dedicado ás Ánimas quizais estea ligado á idea da penitencia (simbolizada pola caveira na man) como medio para evitar as penas do inferno e do purgatorio e lograr a salvación.

O relevo de San Francisco e das Ánimas ocupa o lugar sobranceiro do retablo, no panel central do corpo. O santo aparece na parte superior axeonllado sobre unha nube, vestido co hábito marrón dos franciscanos cinguido á cintura cun cordón e calzado con sandalias. Dirixe a mirada cara á parte inferior, onde se atopan cinco figuriñas humanas espidas (as ánimas do purgatorio) mergulladas nun mar de labaradas moi caligráficas; estende o seu brazo para agarrar o dunhas destas almas, representada de costas e de perfil, para axudala a abandonar o purgatorio unha vez que purgou os seus pecados (e cos sufraxios dos seus familiares). As outras catro figuras están en posturas variadas, coa vista dirixida ó santo, agardando a súa vez.

A idea do purgatorio impulsárase co Concilio de Trento (rematado en 1563), e frades franciscanos e dominicos foran os encargados de espallar polas parroquias o culto ás Ánimas, así como a posibilidade de que os vivos axudasen ós defuntos a abandonalo mediante a oración e, sobre todo, mediante os sufraxios (resposos, misas...).

O relevo das Ánimas de Loroño fora portada do tomo II da 1ª edición d'A Arte Relixiosa na Terra de Soneira (1993)

Relevo de san Francisco do retablo das Ánimas de Loroño na actualidade, 2016 [foto XMLS]

A **imaxe de san Roque** ocupa o nicho do panel lateral esquerdo do retablo das Ánimas. Contra 1990 estaba no lado dereito, pero pouco importa, pois a presenza do santo estaba motivada na súa época porque era o avogado contra a peste. Non había igrexa que non tivese unha imaxe súa no seu interior.

Trátase dunha figura duns 70 cm de altura que representa a un home de barba cerrada e longa cabeleira ondulada, cabeza cuberta cun sombreiro de amplas abas, vestido con roupas de peregrino que levanta a túnica para amosar a ferida que ten na coxa da perna esquerda. A ferida é un dos seus atributos, por ser avogado contra a peste, como tamén o é o can co pan na boca que ten ós seus pés (que, segundo a lenda o alimentaba) e un anxo que lle levaba uns perfumes (que falta; temos a sospeita de que é a figura que se atopa exenta no relevo da Anunciación do retablo da capela norte). Tamén lle falta o bordón que levaría na man esquerda, estendida como está. A súa condición de peregrino a Compostela certifícase coas dúas vieiras dos ombros.

Trátase dunha imaxe de estilo barroco de mediados do séc. XVIII; pola semellanza do rostro enxoito e osudo da figura consideramos que foi obra do mesmo autor dos relevos de San Xosé e de san Xoán do retablo da Virxe do Socorro. A calidade da talla é boa. Como anécdota, o santo parece levantar a túnica que mesmo se podía pensar que de xeito impúdico, pois amosa as dúas coxas case deica a entreperna.

A imaxe de **santo Antonio** atópase na actualidade no fórnelo lateral dereito do retablo das Ánimas. Unha figura duns 70 cm de altura que representa a un mozo imberbe, de ampla tonsura monacal, vestido co hábito dos franciscanos. Calza sandalias e adianta o pé dereito como para andar. O seu atributo persoal é o neno Xesús espido que leva no colo, coa particularidade de que, tocándoo directamente coas xemas dos dedos, o eleva coas dúas mans á altura do seu rostro.

Carecemos de documentación sobre esta imaxe, pero non cabe dúbida que é de estilo barroco e que foi esculpida, seguramente, no segundo terzo do séc. XVIII; o nome do doador axudounos moito a data-la (se agora fose, co infausto repinte, custaría moito máis. O prototipo que segue o anónimo artista –de levantar o neno ata o colo sosténdoo con ambas as dúas mans– fora creado por Alonso Cano na imaxinería española no séc. XVII, despois introducido en Galicia a principios do XVIII.

No borde da peaña sobre a que se asenta líase (contra 1990) esta inscrición: «ESTA IMAGEN A DEVOCION DE DN. JOSEPH BENITO DE CAAMAÑO», o que nos permitía saber quen foi o doador –quizais un dos irmáns menores de Juan José Caamaño y Pardo, señor das torres de Romelle- e tamén a data aproximada en que se esculpiu. Co repinte que se lle fixo recentemente substituíuse por outra peaña e, consecuentemente, eliminouse a inscrición. O feito de eliminar arbitrariamente unha inscrición que nos informaba de quen fora o doador da imaxe e que nos permitía, ademais, situala no tempo, é un acto moi reprobable, e di moi pouco da profesionalidade da persoa encargada do repinte e mesmo de quen llo consentiu. Habendo como hai unha obra publicada sobre a arte relixiosa desta parroquia e de todo o arceprelado de Soneira, o primeiro que tiñan que facer as persoas encargadas de calquera restauración era informarse previamente. Por non o faceren así, e máis por ignoraren o básico da iconografía, non é estraño que “metan a zoca” ata o fondo ata o punto de eliminaren datos importantes para a datación dunha imaxe e que, volvendo ó caso da Virxe do Socorro, confundan un simple pau ou estaca cun chuzo, lanza ou mesmo unha “banderilla” dos toureiros.

Imaxe de Santo Antonio por volta de 1990, na que aínda se lía a inscrición da peaña (*A Arte Relixiosa na Terra de Soneira* (1993, t. II, p. 406)

Imaxe de Sto. Antonio na actualidade: a inscrición da peaña desapareceu por completo [foto XMLS]

As Torres de Romelle

As **Torres de Romelle** constitúen un dos mellores conxuntos pacegos da Terra de Soneira e de toda a Costa da Morte: polo edificio, polas súas dependencias e polos fermosos xardíns de traza xeométrica².

Estivo ben atinado o goberno municipal de Zas actual sinalizando a **Ruta dos pazos**, pois, ademais deste, o Concello de Zas conta con bos exemplares de casas señoriais e fidalgas: as Torres do Allo (un dos pazos máis antigos de Galicia), As Edreiras, Daneiro, Follente etc. (mágoa da desaparición ou destrución das casas de Lamas e de Muíño).

No Antigo Réxime, o couto de Romelle (xunto co das Edreiras) tiña un réxime especial dentro da xurisdición señorial de Xallas, á que pertencía Loroño. A de Xallas era xurisdición de abadengo-administrada polo arcebispo de Santiago- a excepción de catro coutos dentro do seu territorio: Alón, Romelle, As Edreiras e Arantón. Os tres primeiros tiñan xuíz propio, nomeado polos señores do couto, con xurisdición civil e criminal; o último tan só tenente xuíz. Para os demais efectos participaban da vida administrativa de Xallas como coutos engadidos, xa que, ante as súas reducidas dimensións, eles mesmos solicitaban a agregación.

Entrada ás Torres de Romelle [foto EDR]

As Torres de Romelle, situadas nun outeiro que domina as parroquias de Loroño e Santo Adrián do Castro, presentan un espléndido aspecto, posto que foran restauradas nas últimas décadas do séc. XX, xa na época dun dos seus donos, Joaquín Romero Osende (un recordo para seu pai, Manuel Romero Muñiz, señor da casa de Romelle durante moito tempo, avogado; foi xuíz municipal de Zas durante moitos anos).

² A maior parte dos datos deste apartado tomáronse de C. MARTÍNEZ-BARBEITO (1986): *Torres, pazos y linajes de la provincia de La Coruña*; Deputación da Coruña, de X.Mª LEMA SUÁREZ (2001): *Os mellores pazos da Costa da Morte*; Asoc. Neria. Para a Ruta dos pazos: X.Mª LEMA (coord.) e outros (2010): *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte*; Edicións Xerais, Vigo.

Protexen a mansión varios carballos, e na súa entrada presenta unha zona coidadosamente axardinada, cunha fonte de picho nun dos laterais. Na parte posterior (zona oeste) hai uns fermosos xardíns de traza xeométrica, cun chafariz na parte central.

Destaca unha torre rematada en merlóns e ameas –que lembran unha posible fortaleza anterior- e unha solaina convertida en galería (á que se accede por unha escalinata de pedra de dous tramos) sostida por varios pés dereitos.

Na fachada desta casa señorial hai dous escudos: nun deles, situado sobre a porta de entrada (rematada nun arco escarzano de grandes doelas) aprécianse na parte superior as armas da familia Caamaño (un piñeiro con cinco lanzas a cada lado) e as dos Ribadeneira (unha cruz) na parte inferior. No outro escudo unicamente aparece o brasón dos Moscoso, condes de Altamira (a cabeza de lobo cortada).

Os Caamaño estiveron emparentados cos Moscoso desde o séc. XIII, pero a súa relación, polo menos no séc. XV, foi máis ben violenta: en 1457, García de Caamaño, alcaide da fortaleza da Barreira, e Martín Becerra, seu irmán, vasalos do arcebispo de Santiago, asaltaron por mar a vila de Corcubión e roubaron e mataron moitos servidores de Xoana de Castro, esposa de Rodrigo de Moscoso, entre eles a Gomes de Rioboo, criado do dito Rodrigo.

Así e todo Moscosos e Caamaños son liñaxes exteriores á Terra de Soneira e á Costa da Morte (os primeiros proviñan da Terra de Santiago e os segundo de Noia), pero acabaría deixando unha importante pegada na bisbarra. Deste xeito, atopamos o apelido Caamaño no pazo vimiancés de Trasariz (Antonio de Caamaño, alcaide da fortaleza de Vimianzo en 1695); os Pérez de Caamaño foron posuídores da casa de Xora (Treos). Segundo X.Mª MÉNDEZ DOMÉNECH (2000) o número de casas emparentadas cos Caamaño é de 20, sobre un total de 53 (o que supón preto do 38 por cento do total).

Dentro das dependencias pancegas, na zona sur, érguese a **capela de san Xoán e san Xorxe**, de planta rectangular. A fachada mira ó norte e hai nela un escudo. No seu interior conserva un sinxelo retablo tallado en pedra, de finais do séc. XVIII, de trazas neoclásicas, pero aínda con reminiscencias barrocas. Presenta un único corpo –cunha pequena imaxe ecuestre de madeira de san Xorxe no fornello- e un ático, con outro pequeno nicho no centro. Dadas as semellanzas estruturais deste retablo co tamén pétreo do Carme da igrexa de Zas, non nos cabe a menor dúbida de que o seu autor foi Francisco Castro Agudín, escultor que tiña o seu obradoiro nunha das casas do lugar de Sandrexo pertencentes a Treos (Vimianzo). Ademais do retablo do Carme de Zas este escultor e retablista realizou obras para varias igrexas da redonda (Treos, Vilar, Mira etc.) no derradeiro terzo do séc. XVIII e no primeiro do XIX.

A fundación da capela quizais se remonte ós primeiros anos do séc. XVII, a xulgar polo que se nos di nun documento do Arquivo Histórico Diocesano de Santiago (AHDS) do ano 1749:

«Fundó la expresada capilla [de Sn. Juan Baptista y Sn. Jorxe], según se dice, Dn. Jorxe de Caama^o. Cardenal de la Ygl^a de Sto. [Santiago] en el año de 1610 poco más o menos por ante Joseph Vidal de Lamas» [LEMA SUÁREZ; 1993-III, p. 530]

O certo é que o tal Jorge de Caamaño non figura nas listaxes dos arcebispos de Santiago. No ano 1741 o visitador eclesiástico ordenáralle ó párroco de Loroño que fixese unha copia do libro da fundación desta capela “con termº de dos meses”. Non fixo moito caso o crego, pois na visita de 1749 o novo visitador di que “En el libro no se halla copia de dha. fundación”. Neste ano era patrono da capela D. Juan Antonio de Caamaño y Varela; en 1769 D. Jorge de Caamaño e en 1791 D. Vicente de Caamaño “vezino de la villa de Ferrol”; nesta data aínda non se fixera a copia da fundación da capela. A principios da derradeira década do séc. XVIII era párroco de Loroño e de Santo Adrián D. Juan Antonio García Caballero, de 61 anos, natural de Salceda (bispado de Tui).

Fachada principal das Torres de Romelle [foto XMLS, 2001]

A familia *Caamaño de Romelle*, Grandes de España

O apelido Caamaño é de orixe toponímica, e ten o seu lugar orixinario na parroquia de Santa María de Caamaño, no actual concello de Porto do Son.

A casa dos Caamaño de Romelle é considerada polo investigador Carlos MARTÍNEZ-BARBEITO (1986: 551) unha das de máis sona da nobreza galega.

O primeiro señor de Romelle seica foi D. Alvaro de Caamaño, que quizais era fillo de D. Rui Fernández de Caamaño. Segundo o xenealoxista J.S. CRESPO POZO (1957-1965) fillo deste don Álvaro foi Jorge Vázquez de Caamaño, que casou con Dª Aldonza Sánchez de Ribadeneira e testou en 1560 en Romelle, ordenando que o soterraran en Noia.

Fillo destes foi Juan Vázquez de Caamaño, que casou con Teresa Mariño de Lobera, filla do señor da casa da Serra [de Outes]. O seu fillo Álvaro de Caamaño casou con Jerónima de Ulloa y Taboada e tiveron por fillo ó capitán Juan de Caamaño, que herdou o señorío de Romelle. Este casou con Leonor de Mendoza, señora de Leboráns, e tiveron por fillo a Juan Antonio Caamaño Varela y Leboráns, que uniu a estes señoríos os de Quindimil, Goyanes, Carreira e o da illa de Sálvora ó casar con Aldonza Varela y Arias, que tiña os morgados de Goiáns e de Sálvora.

Retablo de san Xoán Bautista do santuario da Virxe da Barca (Muxía), custeado polos Caamaño de Romelle [foto cedida por Xan Fernández Carrera]

O fillo maior deste matrimonio, Juan Antonio Caamaño Varela Mendoza Mariño de Goyanes, pasou a residir na torre de Goiáns (Boiro). En 1730 Juan Antonio Caamaño era Alcalde Nobre de Santiago. Escolleu esposa na persoa de María Ventura Gayoso Arias Lemos y Ozores, filla dos condes de Amarante e vizconde de Oca.

Cómpre salientar que tanto este personaxe coma seu pai foron benfeitores do santuario da Virxe da Barca de Muxía. No ano 1717 José Benito Lanzós e a súa esposa Teresa de Taboada –conde de Maceda e condesa de Taboada que, entre outras posesións, eran donos das torres de Cereixo- inician as obras que acabarán por converter a ata daquela humilde ermida da Barca no amplo santuario que vemos na actualidade. Tan só dous anos despois, en 1719, consta que Juan Antonio Caamaño Varela fundou, no lado da epístola da nave, un altar dedicado a san Xoán Bautista; o retablo pagárao o seu pai (FERNÁNDEZ CARRERA; 2007: 33 e 39).. Xunto co de san Miguel do muro oposto da nave, este retablo salvouse do incendio da noiteboa do ano 2013, que destruíu por completo o retablo maior.

Caamaño Varela tamén mandou construír unha casa para hospedaxe dos relixiosos.

Do matrimonio de Juan Antonio con María Ventura Gayoso naceu Vicente Caamaño y Gayoso, cabaleiro da Orde de San Xoán, que en 1791 vivía en Ferrol e casaría con María Josefa Pardo de Cela; terían por primoxénito a Juan José Caamaño y Pardo. Segundo Martínez-Barbeito, este personaxe fixo un “brillante matrimonio” ó enlazar con Ramona Escolástica Pardo de Figueroa, IX condesa de Maceda, grande de España, marquesa de Figueroa etc.; convertéronse así en primeiras figuras da aristocracia galega. Herdou tantos títulos coma bens a súa filla Juana Caamaño y Pardo de Figueroa, que casou con Antonio Rodríguez de Haro.

D. Juan José Caamaño y Pardo (Ferrol 1761-Madrid 1819), IX conde de Maceda e señor de Romelle, foi un intelectual ilustrado que tivo unha gran inquietude cultural, propia da súa xeración. Solicitou para Ferrol a habilitación do seu porto con destino ó comercio coa América, e instalou pola súa conta unha fábrica-tear con once teares para a confección de panos finos. Publicou traballos sobre economía, defendeu ardorosamente o libre comercio e preocupouse tamén polos problemas da facenda. Critica certas inxustizas, pero non pon nunca en cuestión o réxime señorial imperante na época (el era un poderoso terratenente, e non ía ir contra os seus intereses de clase...).

O 14 de xullo de 1808 morreu o seu irmán, o VIII conde de Maceda, loitando contra os franceses na batalla de Medina de Rioseco (Valladolid) e Juan José herdou todos os títulos e bens. Tan forte estaba economicamente que creou ás súas expensas o Rexemento de Maceda para loitar contra os invasores franceses. Claro que, no fondo, loitaba máis polos seus intereses que pola independencia da patria, porque o triunfo do réxime napoleónico supoñía a implantación do réxime liberal e o remate dos señoríos privilexiados do absolutismo monárquico. Como non podía ser menos, tivo unha intensa actividade política en defensa do réxime señorial.

O seu nome figura nos libros parroquiais de Zas e parroquias da redonda, pois, por herdanza familiar exercía como patrono o dereito de presentación dos párrocos de Zas e Vilar, San Adrián e Loroño. Chama a atención que, sendo tan rico como era, repetidamente se negase a arranxar as capelas maiores das igrexas de Zas e Vilar, como era a súa obriga por ostentar tal privilexio. Os veciños desta última freguesía mantiveron co presenteiro antecesor e con el mesmo un interminable preito de máis de trinta anos, preito que habería de perder, véndose obrigado a reformar o presbiterio do templo de Vilar por volta do ano 1819 (veremos este documento cando tratemos esta parroquia). O Excmo. Sr. Conde de Maceda e Grande de España era, como se pode ver, bastante amarrado cos de abaixo...

Zona oeste das Torres de Romelle, e fermosos xardíns xeométricos, co chafariz central [foto XMLS, 2001]

O cruceiro de Romelle

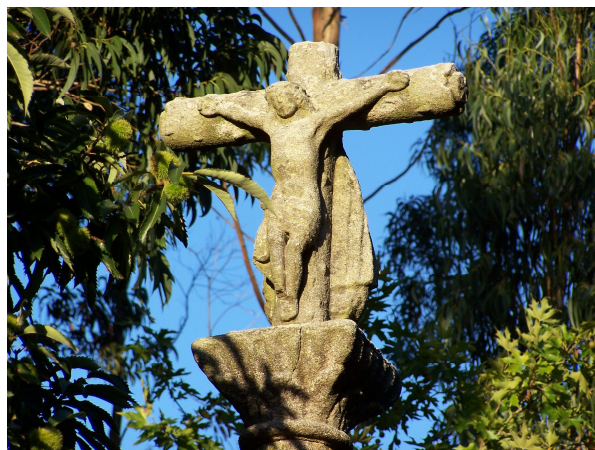
Está situado á entrada do lugar, vindo de Zas. O primeiro que nos chama a atención é a plataforma triangular de tres chanzos, sobre a que se asenta un longo varal cilíndrico rematado nun capitel de ben labradas formas vexetais. Sobre el, unha cruz cilíndrica que trata de aparentar o tronco dunha árbore coas pólas cortadas e abundantes nós, que na parte oeste leva a figura de Cristo crucificado e na leste unha Virxe. Malia o intento do anónimo escultor de transparentar a súa anatomía, a figura do crucificado é de trazas moi simples e esquemáticas.

Máis traballo ten a figura da Virxe María, moi hierática, que presenta unha composición piramidal; vai vestida con túnica e manto, érguese sobre as cabezas de tres querubíns e leva apegada ó lado esquerdo do seu corpo unha pequena figura tamén vestida cunha longa túnica, disposta en posición vertical; como o seu rostro está bastante estragado non podemos asegurar se se trata do neno Xesús (sería de proporcións esaxeradas) ou dun doador, a persoa que mandou facer o cruceiro (inclinámonos polo segundo). A obra parece de estilo barroco, quizais realizada no séc. XVIII.

Na parroquia de Loroño temos, ademais, outros dous cruceiros sen figuras: un situado no adro parroquial e o outro no lugar de Baizana.

Cruceiro de Romelle, coa súa plataforma triangular e o seu longo varal [foto XMLS]

Anverso do cruceiro de Romelle
[foto Roberto Mouzo]

Reverso do cruceiro de Romelle: a Virxe
[foto XMLS]

A Parroquia de Loroño nos textos históricos:

Año 1607.- A descrición do visitador J. del Hoyo

O cardeal-visitador Jerónimo del Hoyo escribiu da freguesía o seguinte:

SANTIAGO DE NOROÑO [sic], ANEXO DE SAN ADRIAN

Esta felegresía tiene dies y siete feligreses. Los frutos son todos a la cura, que valdrán lo dicho en la caveza. La fábrica tiene de renta seis ferrados de trigo y unas leiras que andan arrendadas en quatro ferrados y medio.

1753.- A información do Catastro de Ensenada

Cando se levantou a acta deste catastro os habitantes de Santiago de Loroño dependían das seguintes xurisdicións e estaban suxeitos ó pago de moi diversos e onerosos impostos (respectamos a ortografía da época):

“... Jurisdicionales del reverendo Arzobispo de Santiago anexas a la Jurisdiccion de Jallas son de por su nombramiento de Juez y escriuanos de numero Administratura Justicia no le tiene coste ni utilidad alguna solo si cobra de los dos vecinos de las fr^{as} son del servicio Extrahordinario con el nombre de mula y cuchara y también de algunos Cabos de Casa la Luctuosa cuando mueren que estas estan rreguladas los de mayor caudal a veinte ydos Reales las otras â once excepto los Pobres que no pagan cosa alguna: Cuios dos derechos por un quinquenio, La Luctuosa y el servicio hordinario por lo que es

Valados protectores da propiedade das torres de Romelle [foto EDR]

*al año en cada fr^a le ymporta lo siguiente Santiago de Loroño el servicio tres reales Luctuosa a Diez (...) que en dhas fr^{as} se pagan Diezmos, Primicias oblatas y Botto en cada una y alas personas y en la manera que sigue: **Feligresía de Loroño** pagan diezmos de trigo, Centeno mijo maíz menudo Lino, lana corderos y cabritos Primicias detrigo y maíz yoblata de ttrigo y huevos ttodo lo cual lleva por Entero Dⁿ Franc^{coi} Varela Montenegro como cura Parrocho ypagan botto de centeno al Santto Aposttol.*

*“... pagan anualmente a S. M. y al Reverendo Arzobispo de Santiago por Alcaualas y mas derechos lo sig^{te} en cada una: **Santiago de Loroño** al Reverendo Arzobispo de Santiago por alcaualas veinte y quatro Reales de vellón y a su Magestad por cienttos Millones y sisas setenta y tres R^s por tres Millones y carnes veynte y siete R^s y por servicio ordinario cinco de vellón...”*

Os lindes da parroquia a mediados do XVIII diferían un pouco dos actuais, porque había o couto de Romelle:

“...la fr^a de Santiago de Loroño de L. confina con el cotto de Romelle a P que lo hace con la de san Miguel de treos, tendrá de diámetro medio quarto de Legoa y de N que linda con Santa Cicilia de Roma y lo mismo por el medio dia un quarto de Legoa y en circunferencia las tres quartas partes de una (...) y se anda en una ora. (...).

No tocante ós cultivos e árbores existentes nesa época temos o seguinte:

“... en el ttermino de dchas. fr^{as} de Regadio solo ai algunos Prados y Pastos para hierua (...) y todas las demás tierras que no expresaron son de secano Ay Labratorios y huertas que producen sin yntermision toxales, Xestales, Codesales y otras hieruas que estas últimas siruen de Pasto y todas producen sin yntermision en las fr^{as} de Santiago de Loroño (...) asimismo ai Robles y Castaños. (...) también ay Perales y manzanas, arboles que no producen fruta ni tienen utilidad alguna (...) que en cada una de dchas fr^{as} se coje trigo Cent^{mo} maíz mijo menudo nabos fauas y Lino aunque deestas tres ultimas especies en mui corta cantidad.

Tendo en conta que no interior da parroquia non hai ningún río con suficiente cantidade de auga para poder mover un muíño, non é de estrañar que só houbese un:

“... en la fr^a de Santiago de Loroño solo ay un Molino de una Piedra negra arinera el qual va cargado a Dⁿ Jorje Caamaño vecino de Santiago de Lampón y regulan su alquiler en Doze ferra^{os} de Centeno en cada año”

Non parece que fose unha parroquia moi poboada a xulgar polos datos que nos achega este minucioso Catastro:

“... dijeron que la fr^a de Santiago de Loroño se compondrá de unos onze vecinos (...) e que “habrá unas diez Casas y dos Arruinas...”

Con todo, no documento do ano 1769 que citamos ó falar da toponimia, dise que había trinta veciños ou lumes (ou moito aumentara a poboación en pouco máis de quince anos ou unha das informacións non era moi fiable...).

En canto ós oficios que tiñan os vecinos de Loroño só se nos di que:

“... y rregulan segun a la que cada uno al año le viene en la forma y manera siguiente:

- Juan de Rial esttanquillero de tauaco al Pesillo sesenta Reales de vellón.
- Fran^{co} de Oreyro ttxedor cuio jornal regulan enttres Reales de vellón en seco el dia que trauaja.
- ay ttres pobres de solemnidad^{ad} ...”

Cabazo á entrada de Romelle, preto de Berbia, que, polo seu tamaño, fálanos da riqueza agrícola da parroquia [foto EDR]

1847.- Diccionario de Pascual Madoz

LOROÑO (SANTIAGO DE): felig. en la prov. de la Coruña (a 1/2 leg.), dióc. de Santiago(7), part. jud. de Corcubion (4 3/4) y avunt. de Zas 1 / 4) : **SIT.** entre los dos riach. que corriendo al N. pasa el uno por el puente de Z a s , y el segundo por el de Villar, y ambos corren á desaguar en el r. del Puerto. **CLIMA** templado y húmedo; se compone de los l. ó ald. de Aréas, Beizama, Bouzama, Loroño, Moreira y Romelle que reúnen 34 **CASAS** : la igl. parr. es anejo de San Adrián de Castro. El **TÉRM.** confina por N. con San Andrés de Zas; al E. con su mencionada matriz ; al S. con las faldas orientales del Brondo, y por O. con San Miguel de Treos, monte Talón y puente Tora [sic: é Xora]. El **TERRENO** es de buena calidad y sus montes se hallan poblados. Los **CAMINOS** son locales y malos: el **CORREO** se recibe con el de Zas por la cap. del part. **PROD.:** maíz, centeno, trigo, lino, vino, patatas, legumbres, hortalizas y frutas: cria ganado vacuno, caballar, mular, lanar y de cerda :

hay caza y pesca, IND. : la agrícola, telares caseros y molinos harineros, POBL.: 38 v e c. , 248 alm. CONTR.: con su ayuntamiento

c. 1928.- Datos de E. Carré Aldao (*Geografía de Galicia*, de Carreras Candi)

Santiago de Loroño, filial de Castro. Hállase entre dos ríos, el Zas y otro afluente al Xora o Baio; tiene al O. los montes Talón y Ponte de Xora y al S. las faldas septentrionales del monte Brondo. Hay escuela nacional de niños. Suman 338 habitantes los de hecho y 355 los de derecho, repartidos en 87 edificios, que forman las aldeas de Beizana y Romelle y los grupos menores de Arcar, Bouzarroma, Loroño, Medoña (por la mámoa o medoña que tiene próxima), Pedrouzos y Vilar. Esta feligresía y la de Meanos tenían los cotos de Romelle y Edreira, independientes de la jurisdicción de Xallas pero eran administrados por el arzobispo de Santiago.

Obsérvese que cita tres lugares máis dos actualmente existentes: Medoña, Pedrouzos e Vilar.

O CALOR H.D. de Castro e Loroño

O Calor Hermandad Deportiva (ou a Hermandad Deportiva Calor) fundárase en 1968 polo daquela cura-párroco das parroquias de Santo Adrián de Castro e Santiago de Loroño, Xosé Manuel Cundíns o Santeiro (natural de Vilar-Zas), como un medio de lle proporcionar diversión por medio do deporte á mocidade destas parroquias, totalmente illadas e cunha total carencia de diversións nunhas aldeas aínda incomunicadas, ás que había que chegar malamente por pistas de terra.

Preparouse un pequeno campo de fútbol no igrexario de Loroño, e nel xogáranse partidos amigables nos meses de verán deste ano e dos seguintes con equipos da redonda coma o Baio, Xallas, Soneira, Laxe etc. O club, aínda que se intentou, non chegou a federarse, pero foi unha espléndida canteira de xogadores para varios equipos da Liga da Costa (Baio, Xallas, Cee, Zas etc.). Pódese considerar, por outra banda, antecesor do actual Spórting Zas, club fundado en 1975.

Pero as actividades deste club non remataban no fútbol, pois o párroco Cundíns organizou en 1969 e 1970 unha serie de actividades culturais pouco ou nada habituais nas vilas da redonda, como representacións teatrais (obras de Castelao e de Mariñas del Valle), recitais de poesía (do baiés Labarta Pose, coma tal), actuacións musicais (coma a do cantautor Xerardo Moscoso, membro do grupo de cantautores galegos Voces Ceibes, tan perseguidos pola policía franquista). En actividades culturais, Loroño superaba a vilas coma Zas ou Baio, a onde nada disto chegaba. A prensa, como era de esperar, non publicaba nada ao respecto.

En setembro de 2009 tivo lugar a celebración dos 40 anos da fundación da H.D. Calor. Pola mañá celebrouse un partido, no Campo San Andrés de Zas, entre xogadores que participaran naqueles partidos. Os organizadores tiveron a feliz idea de personalizar as camisolas cos nomes futbolísticos daquelas ‘vellas glorias’ que o solicitaran; era a primeira vez que isto se facía. Despois do correspondente xantar tivo lugar unha longa entrega de premios e recoñecementos ás persoas que colaboraran naquelas actividades.

Publicouse tamén unha revista conmemorativa de 62 páxinas (H.D. Calor 1969-2009), da autoría do propio Pepe Cundíns, coa colaboración de Chus Sarandeses e María Freire, enmaquetada por Tino Gómez; resúmese nela a vida do Calor: como naceu a idea, a escolla do nome (as dúas primeiras letras de Castro e a tres primeiras de Loroño), o escudo (un balón, unha chama de lume, o castro, a cruz de Santiago), comentarios e fotos de varios dos partidos xogados, unha longa listaxe de socios, os actos culturais paralelos nos baixos da Casa Reitoral de Loroño (obras de teatro, actuacións musicais), o Teleclub, as ceas-baile de Nadal, entrevistas diversas con varios dos que participan na organización dos partidos ou dos actos etc.

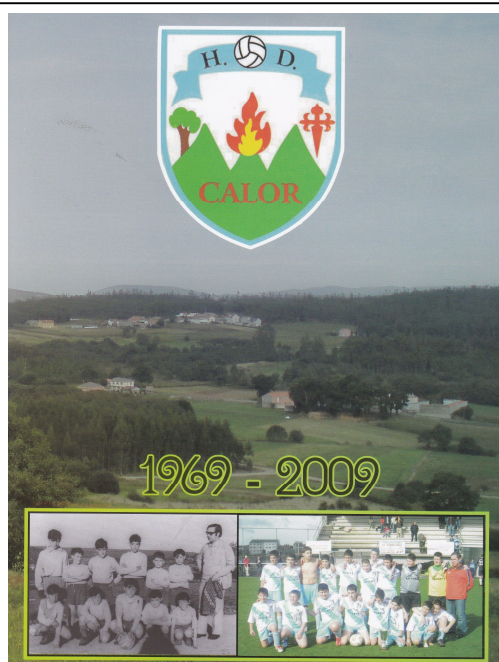
Do 26 de setembro ó 12 de decembro de 1971 organizouse o Trofeo Calor 1971, entre seis equipos da redonda, non federados: Zas C.F., Calor H.D., U.D. Carreira, C.F. Lamas, Nantón C.F. (que substituíu ó C.D. Baio) e Santa Sabiña (que substituíu ó Arantón S.D.).

No ano seguinte, 2010, publicouse outra revista (Memorial Calor H.D. Feliz idea) co resumo da celebración e con abundante material gráfico.

Máis adiante, no 2015, Xosé Manuel Cundíns tamén se poñería á fronte da organización dun partido no campo de San Andrés de Zas entre vellas glorias do Deportivo da Coruña e unha selección da Costa, para racadar fondos para os coidados médicos de Emilio Espasandín, ex-xogador do Calor H.D., do C.D. Baio e do Sp. Zas.

Un equipo do Calor H.D., en 1969, con X.M. Cundíns (arriba á dereita), daquela párroco de Santo Adrián de Castro e de Loroño [foto tomada do libro *50 anos da historia do fútbol da Costa* (1964-2014), de X.Mª Rei e X.Mª Lema]

Portada da revista conmemorativa do 40 aniversario do Calor H.D.

Festas principais de Loroño

As patronais celébranse o 24 e o 25 de xullo, o primeiro día a de Santiago Apóstolo e o segundo ó Sacramento. Antes celebrábanse o 25 e o 26 de xullo, pero hai uns anos os veciños decidiron adiantalas un día para que non coincidisen coa concorrida romaxe da santa Margarida de Muíño.

Outras festas: santo Antonio (segundo domingo de maio); Sagrado Corazón de Xesús (día variable no mes de xullo, xa que ten certa relación coa Coresma); Virxe do Socorro (segundo domingo de novembro). O día da Ascensión, a Virxe do Socorro sae en procesión deica á igrexa de Santo Adrián, pois alí celébrase esa festa, regresando para Loroño o día do Corazón de Xesús.

Inventario dos bens do patrimonio de Loroño (segundo o *PXOM*)

Arquitectura	Arqueoloxía
1.- Igrexa parroquial 2.- Cruceiro en Romelle. 3.- Cruceiro en Baizana. 4.- Cruceiro no igrexario. 5.- Casa reitoral. 6.- Pazo de Romelle. 7.-Casa, eira, alpendre e hórreo en Romelle.	

Bibliografía básica

- DOMINGUEZ RIAL, E. (1984): “Riqueza arqueológica del Ayuntamiento de Zas”, en *O Voceiro de Zas* nº 0, 1, 2; Zas.
- <https://ilg.usc.es/cag/Controlador?busca=LORO%C3%91O> (última consulta 7-5-2017).
- FERNÁNDEZ CARRERA, X. (2007): *A romaría da Barca*; Dirección Xeral de Turismo, Xunta de Galicia.
- LAREDO CORDONIE, J.M^a e X.Mª LEMA SUÁREZ (2012): *Os cruceiros máis sobranceiros da Costa da Morte. I. Bergantiños Occidental e Terra de Soneira*; Seminario de Estudos da Costa da Morte; Vimianzo.
- LEMA SUÁREZ, X.M^a (1993).- *A Arte Relixiosa na Terra de Soneira* (tomos II e III); Fundación Universitaria de Cultura; Santiago de Compostela.
- LEMA SUÁREZ, X.M^a (2001).- *Os mellores pazos da Costa da Morte*; Asoc. Neria; Santiago de Compostela.
- LEMA SUÁREZ, X.M^a (coord. e dir.) e outros [E. DOMÍNGUEZ RIAL, X. FERNÁNDEZ CARRERA, R. MOUZO LAVANDEIRA e X.M^a REI LEMA] (2010): *A Terra de Soneira, no corazón da Costa da Morte*; Edicións Xerais de Galicia, Vigo.

- MARTÍNEZ-BARBEITO, C. (1978): *Torres, pazos y linajes de la provincia de La Coruña*; Deputación da Coruña, A Coruña.
- PÉREZ RODRÍGUEZ, F.J.: *Os documentos do Tombo de Toxos Outos*.
- REI LEMA, X.M^a e X. Mª LEMA (2015): *50 anos da historia do fútbol da Costa (1964-2014)*.
- SORALUCE BLOND, J. R. E X. FERNÁNDEZ FERNÁNDEZ (directores) [1998]: *Arquitecturas da provincia da Coruña. Vol. X. Comarca de Terra de Soneira e Xallas: [concellos de] Camariñas, Mazaricos, Santa Comba, Vimianzo e Zas*; Departamento de Composición da Universidade da Coruña / Deputación da Coruña.

Outras obras de carácter xeral:

- CARRÉ ALDAO, E. (c. 1928): *Geografía General del reino de Galicia* (dir. por F. Carraras i Candi), vol. VI; Barcelona.
- CATASTRO DEL MARQUÉS DE LA ENSENADA (<http://pares.mcu.es/Catastro/>).
- HOYO, J. del (1952): *Memorias del Arzobispado de Santiago (1607)*; edición de A. Rodríguez e B. Varela Jácome; Porto Editores, Santiago.
- MADOZ, P. (1845-1850): *Diccionario Geográfico-Estadístico-Histórico de España y sus posesiones de Ultramar*; Madrid.